

† Tekst en foto's Ina en Ruud Metselaar – www.comomeerinfo.nl

Een wandeling door Menaggio

Inleiding

Menaggio, gelegen op een kleine landtong, waardoor het een prachtig uitzicht biedt op het meer, is al sinds het eind van de 19e eeuw één van de bekendste toeristenoorden aan het Lario. Niet alleen de waterkant met zijn wandelpromenade is aantrekkelijk, maar ook is het de moeite waard eens door het oude deel van het dorp te lopen, dat gebouwd is tegen de helling van de heuvel waarop vroeger het kasteel lag. Daarnaast zijn er in de omgeving verschillende dorpen met fraaie villa's en een mooie natuur.

Dit artikel beschrijft de geschiedenis van Menaggio en een rondwandeling door het dorp met de belangrijkste bezienswaardigheden¹. In een volgend artikel zullen de dorpen in de onmiddellijke omgeving worden besproken.

De geschiedenis

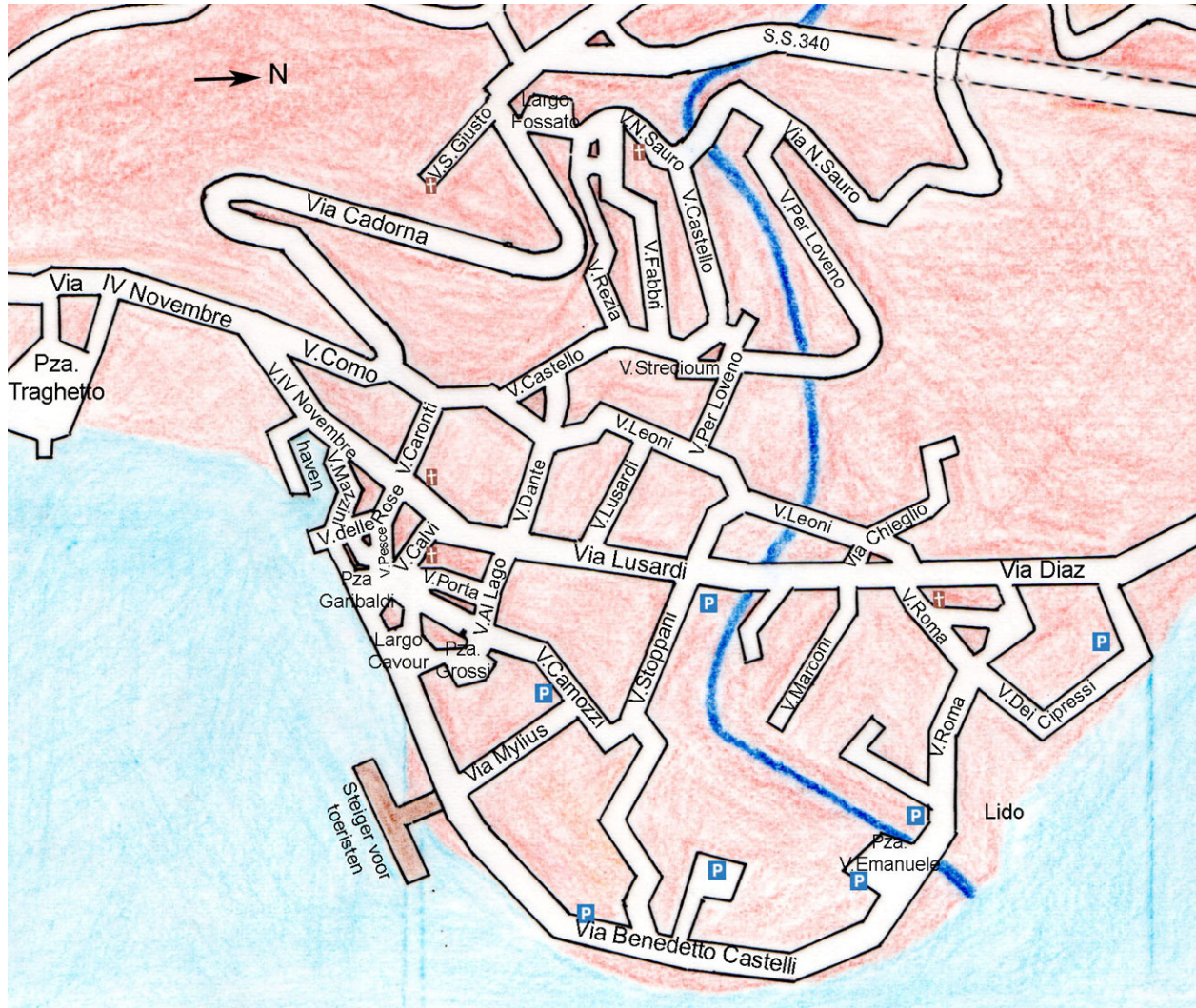
De plaats ligt op het knooppunt van de verbindingen naar het meer van Lugano en langs het Comomeer. Het is dan ook niet verwonderlijk dat uit opgravingen, o.a. bij Plesio en Breglia, is gebleken dat de omgeving al in de oudste tijden bewoond werd. Er zijn vondsten die tonen dat hier Ligurische stammen woonden en misschien ook Etrusken. Zeker is dat er vanaf ca. 400 jaar vChr. Gallische volken woonden. Men vermoedt zelfs dat de Galliers het eerste kasteel van Menaggio bouwden. In 196 vChr. werden ze verdreven door de Romeinen onder Claudio Marcello. In die tijd kreeg de plaats de naam Menaxium. Uit de Romeinse tijd zijn er tal van graftombes gevonden. De vele grafstenen zijn in de 16^e eeuw door bisschop Lazzaro Carafino van

Gezicht op het meer

† Verzoeken om toezending per email aan: r.metselaar@comomeerinfo.nl

Menaggio naar Cremona gebracht om daar de verzameling van de familie te verrijken. In 386 nChr. werd Menaggio onder bisschop Felice een ‘capopieve’ binnen het diocees Como[‡]. De kerk van S. Stefano werd de plebane kerk, de doopkerk was de S. Giovanni. Laatstgenoemde kerk stond bij het meer op het piazza Garibaldi, op de plaats waar nu een bar is met op de muur een gedenksteen van de Visconti. In 476 namen de Goten de plaats van de Romeinen in, tussen 535 en 568 heersten de Byzantijnen en vervolgens de Longobarden. Na hen gaven de Frankische koningen en hun opvolgers de gebieden uit aan leenheren. Al onder de Longobarden werd er een verdedigingsnetwerk opgezet met uitkijktorens op verschillende plaatsen.

Plattegrond van Menaggio

De eerste notities over het kasteel van Menaggio dateren uit het begin van de 10^e eeuw, toen Hugo de Provence het leen Menaggio aan ene Gherardo Castelli gaf. Het bestond uit vier torens en een muur omringd door een gracht. Het lag in het hoge deel van de plaats, in de wijk die nu ‘la

[‡] Zie voor dit begrip referentie 2

rocca” wordt genoemd en was bedoeld als verdediging tegen aanvallen over land. Eerst rond het jaar 1000 werden de muren uitgebreid naar het meer en kwamen daar twee torens. Van het kasteel, dat in 1523 door de Grigioni werd verwoest, zijn nu nog slechts twee torens in de muur zichtbaar.

In de twaalfde eeuw koos Menaggio in de 10-jarige oorlog tussen Como en Milaan (1118-'27) de zijde van Milaan. Dat kwam het dorp duur te staan. In 1124 werd het van het noorden aangevallen door de Tre Pievi en van het zuiden door de Comenser troepen, die het grondig verwoestten. In 1295 viel het kasteel in handen van de Ghibellijn Matteo Visconti, heer van Milaan. De hele 13^e en 14^e eeuw zou het onrustig blijven en altijd ging de strijd over de heerschappij over het meer, een uiterst belangrijke schakel in de verbinding tussen noord- en zuid- Europa. Tegelijkertijd speelde de strijd tussen de Welfen en de Ghibellijnen, d.w.z. de pausgezinden en de keizersgezinden. In Como werden deze partijen vertegenwoordigd door de families van de Vittani en de Rusca. Beroemd is de scheepsslag op het meer voor Menaggio tussen de troepen uit Menaggio onder Daniele Malacrida en de Ghibellijnen onder de Rusconi.

Bij de vrede van Lodi (1454) werd Menaggio onderdeel van het hertogdom Milaan. Na de val van de Sforza viel het onder Karel V en vervolgens onder Spanjaarden. De Spaanse bezetting, die tot 1714 duurde, kon niet voorkomen dat het gebied rond het meer voortdurend werd geplaagd door struikrovers, zowel vanuit de bergen als over het meer. Na de val van de Spanjaarden kwamen de Oostenrijkers, maar aan het eind van de eeuw werden deze weer verdreven door de Fransen onder Napoleon. De bevolking was fel tegen de revolutionaire ideeën en tegen de antireligieuze maatregelen van de Fransen (processieverbod, opheffing van kloosters). Menaggio werd het centrum van de opstand tegen de bezetters. De Fransen noemden de opstandige beweging “Briganti del Lario” (struikrovers van het Lario), de Oostenrijkers noemde hen “partigiani dell’armata cattolica” (partizanen van het katholieke leger). In 1814 kwamen de Oostenrijkers weer terug, maar nu ontstond er al snel een opstandige beweging tegen de nieuwe overheersers.

Eerst na de vorming van de Italiaanse staat in 1861 kwam de rust terug. Menaggio kreeg al spoedig een belangrijke administratieve rol door de vestiging van een prefectuur, register, kadaster, politiebureau, douanekantoor, telegraafkantoor en een bank.

Vanaf dit moment ontwikkelde het toerisme zich zeer snel. Van groot belang daarbij was de opening van de spoorlijn Menaggio-Porto Cervo in 1884. Deze zou tot 1934 blijven bestaan. In 1890 werden de Grand hotels Victoria en Menaggio gebouwd. Ook verrezen er in Loveno, in de bergen boven Menaggio vele fraaie villa's. Voor de overwegend gegoede Engelse toeristen liet de Engelsman Alfredo Wyatt in 1907 de “Menaggio Cadenabbia Golf Club” aanleggen. In 1929 werd de plaats bij ministerieel decreet tot kuuroord verklaard en tien jaar later telde Menaggio al 19 hotels met ruim 500 bedden.

De twee wereldoorlogen hebben de plaats nauwelijks getroffen, zei het dat vele jonge mannen als militair omkwamen. Tussen 1916 en '17 liet generaal Cadorna een verdedigingslinie bouwen in het gebied van de centrale Alpen. Hiertoe behoorde bijvoorbeeld ook het grote fort Montecchio bij Colico². Bij Menaggio kwam er een fort op de Monte Crocetta, nu nog bereikbaar vanuit Croce.

In de nacht van 26 april 1945 overnachtte Mussolini met zijn gevolg in de lagere school bij het gebouw van de Zwarte Brigade, vóór dat hij de volgende dag bij Dongo gevangen zou worden genomen. Kort na zijn vertrek werd Menaggio door een groep van 200 partizanen bevrijd.

Na de 2^e wereldoorlog werd de infrastructuur op vele punten verbeterd o.a. door de bouw van aanlegsteigers, kampeerplaatsen, zwembaden en sportgelegenheden.

Een rondwandeling

We beginnen onze wandeling op het Piazza Garibaldi. We zijn hier in de contrade (wijk) S. Giovanni, waar tot een honderd jaar geleden de gelijknamige doopkerk stond. Ook was hier het gerechtsgebouw. Ter herinnering is er op het café aan de noordkant van het plein, bij de waterkant, een uit 1350 stammende steen van wit Musso marmer te zien. Er staan twee helmen op afgebeeld, verbonden door een ketting. Dit is een allegorische voorstelling van de dominantie van de Milanese Visconti over de Cremonesi. De helm rechts toont een slang met een kind in zijn bek d.i. het wapen van de Visconti en Milaan; links staat Cremona, dat geketend is aan Milaan.

Visconti steen

Romeinse grafsteen op St. Martakerk

We laten het meer achter ons en slaan op het plein rechts af de via Camozzi in. Op de hoek vindt u het toeristenbureau, waar u door een Nederlandse dame geholpen kunt worden. We zijn hier in een middeleeuwse wijk met vele oude huizen, vaak met winkeltjes of werkplaatsjes op de begane grond. Al snel nemen we links de via Al Lago en vervolgens weer links de via Porta, welke ons weer terugbrengt op het plein.

We slaan nu de via Calvi in, waar u aan het eind de kerk van S. Stefano ziet liggen. Eerst passeren we de kerk van S. Marta aan de rechterkant, een oud gebouw, maar met 19^e eeuwse gevel. Opvallend zijn de twee marmeren platen op de buitenmuur. De onderste is een grafsteen uit de 1^e eeuw nChr. voor Lucio Minicio Exorato.³ Het is een deel van een grafmonument dat in de 16^e eeuw werd gevonden in Santa Maria Rezzonico. Francesco Calvi, een drukker uit Menaggio, liet het overbrengen naar zijn woonplaats omdat hij dacht in de naam “Minicio” de herkomst van de dorpsnaam gevonden te hebben. In werkelijkheid heeft Menaggio een veel

Via Calvi met rechts de kerk van S. Marta en aan het eind St. Stefano

oudere etymologie. Boven de grafsteen zien we 15^e eeuwse afbeelding van het kasteel van Menaggio, nu het symbool van de gemeente.

Bij binnenkomst in de kerk valt onmiddellijk het middeleeuwse wijwatervat op, waarvan de voet opgebouwd is uit vier vervlochten lichamen van dolfijnen.

Naast de kerk ligt het palazzo Parravicino, dat in de periode 1872-1924 als gemeentehuis in gebruik was. Aan het einde van de straat vinden we de parochiekerk van S. Stefano. We zullen straks het straatje aan de

Afbeelding van het kasteel van Menaggio op een muur in een hofje aan de via Caronti

linkerkant van de kerk inslaan, maar laten we eerst linksaf de tegenover de via Caronti liggende via Delle Rose nemen. Langs dit smalle straatje liggen vele oude huizen. De wijk wordt La Fortezza genoemd; ze lag binnen de muren van het kasteel. Enkele tientallen meters verder ligt voorbij een antiquariaat een hofje met een zuil met een romaans kapiteel. Verder doorlopend zien we links, kijkend door de via Pesce, weer het piazza Garibaldi liggen. Rechtdoor lopend komen we weer uit bij het meer waar onder de portico een viswinkel ligt, waar de vissers vaak hun netten zitten te boeten.

We gaan nu weer terug naar de kerk van S. Stefano, waar we de links naast de kerk liggende via Caronti inslaan. Een groot deel van de linkermuur van dit straatje was vroeger van het palazzo Bolza. Meteen vóór de bloemist aan de linkerkant is een hofje, waaraan de volledig verwaarloosde tuin van het palazzo Magnocavalli grensde. Als u het de vriendelijke dame van de bloemenwinkel vraagt, mag u daar wel even een kijkje nemen. Tegen de rechtermuur van het hofje vinden we een steen van wit Musso marmer uit 1400. U ziet een afbeelding van het kasteel met een groot portaal en drie ramen. Naar men zegt kwam hier een onderaardse gang uit die naar het kasteel leidde.

Fresco in de via Leoni

Aan het eind van de straat nemen we rechts de via Leone Leoni, die onderdeel uitmaakte van de oude Via Regina. Vroeger was hier de ingang van de kerk van S. Stefano. Ter herinnering aan de vroegere handelsroute langs de Via Regina hangt er een groot fresco met een afbeelding van de Madonna met S. Antonio en S. Michael Aartsengel die een balans in de hand houdt als symbool voor het laatste oordeel maar ook als beschermer van kooplieden. Het werd in 1952 gerestaureerd.

We slaan nu links af de via Castellino da Castello in. Er staan hier verschillende huizen met mooie portalen uit de 18^e eeuw, waaronder dat van de Castelli met twee portalen. Wat hoger, op de hoek met de via Strecioum, zien we een gedenksteen op een gevel ter herinnering aan de Jezuïet Gabriele Malagrida die hier op 5 december 1689 werd geboren en op 21 september 1761 in Lissabon de marteldood stierf. Links loopt de via Giacomo Rezia met traptreden omhoog naar de kasteelmuur. We volgen de via Castellino da Castello tot we links de via Fabbri inslaan, waar kort na het kruispunt in een nis de Fontana del Salvatore staat uit 1621, een geschenk van de familie Calvi. Op de boog rond de fontein is in wit Musso marmer een persoon met baard afgebeeld, die in zijn rechterhand een boek heeft en links een bol. Over de herkomst en betekenis is niets bekend, alleen dat het van vóór de 13^e eeuw dateert.

Bij via Fabbri 28 zien we op de muur naast het toegangshek een pilaster met daarop de kop van een eenhoorn en een tekst "Borromaeus Monoceros". De tekst is echter uit 1700 en houdt geen verband met de kop, die van voor de 12^e eeuw dateert. We lopen langs de kasteelmuur en

Links: Loggia via Castellino di Castello

Rechts: zuil bij de ingang van via dei Fabbri 25

bereiken dan een pleintje, het Largo Fossato. Van hier gaan we door een tunneltje en lopen dan links de via S. Giusto in, waar aan het eind de gelijknamige kerk staat. Hierin staan mooie houten beelden van de twaalf apostelen, gemaakt eind 1600 door Antonio Pino uit Bellagio. Er staan hier enkele mooie villa's.

We lopen weer terug naar de kasteelmuur en houden links aan over de via N. Sauro tot we rechts weer de via Castellino da Castello inslaan. Rechts bereiken we de kerk van S. Carlo, gebouwd in 1612-'14 in opdracht van de edelman Cinzio Calvi, referendaris van Como en militair in dienst van Filips II van Spanje. Ook het kasteel van Menaggio behoorde in die tijd aan de Calvi. In de kerk bevindt zich links van het hoofdaltaar het graf van deze familie. De kerk heeft een fraaie, typisch Spaanse klokkentoren, die men echter alleen beneden vanuit de stad kan zien.

We vervolgen de route en zien na een korte afstand op de gevel van huis nummer 56 twee middeleeuwse bas-reliëfs, een gevleugelde kat en twee bustes uit de 11^e eeuw. Ze komen van de verwoeste kerk van S. Giacomo, naast een benedictijns klooster. Dit klooster werd al in 1317 opgeheven, maar de kerk bleef in gebruik tot eind 18^e eeuw.

Fontana del Salvatore

Gevleugelde kat

We lopen verder omlaag onder een portico door tot we linksaf afdalen door de via dell'Edera en uitkomen op de via Strecioum, ook weer een deel van de oude Via Regina. We gaan links af; aan het eind kunnen we rechtsaf de via per Loveno nemen, maar voordat we dat doen volgen we de weg nog even tot de pittoreske brug over de rivier de Senagra. In het midden van de brug staat een reliëf uit 1965 van Vannuccini en rechts staat een kapel gewijd aan de Madonna van Caravaggio.

We lopen nu terug en gaan naar links over de via Loveno en vervolgens weer naar links over de via Leoni. Deze volgen we tot het eind, waarna we de via Lusardi oversteken. We komen hier langs het kerkje van San Rocco, een votiefkerk gebouwd in 1772 na een choleraepidemie. In de kerk hangt op het altaar een doek met *de Madonna met Kind en S. Rocco en S. Antonio*. Vlak bij, in de via Roma, staat een monument voor de gevallen. De via Roma leidt ons naar het Lido van Menaggio, dat in 1934 werd aangelegd met een groot strand en zwembad. Als voorbeeld dienden soortgelijke gebouwen aan de meren van Lugano, Luzern en Genève. Na de uitbreiding in 1946 werd hier ook een casino in gehuisvest, maar dit werd al spoedig bij wet verboden. Op dit punt stroomt het riviertje de Senagra in het meer. We vervolgen onze wandeling over de boulevard langs het meer. Meteen rechts zien we op de parkeerplaats van het piazza Vittorio Emanuele II een fontein met een granieten zuil, die in 1896 geschonken werd door Evelyn Mylius en na diverse omwegen hier terecht kwam. Aan het meer ligt een minigolfbaan. Nog iets verder staat een groot monument van Carrara marmer, als eerbetoon aan de Zijdeweefsters. Het werd in 1990 ontworpen door Francesco Somaini in opdracht van de familie Mantero, eigenaars van een van de grootste zijdeweaverijen in de provincie. Boven aan de 10 m hoge zuil zien we het silhouet van een weefster, daaronder is een lap stof gedrapeerd, waarbinnen nogmaals een afbeelding van een zijdewerkster is te zien.

Iets verder, rechts, ligt het imposante hotel Victoria, gebouwd in 1885. We volgen de promenade langs het meer tot we weer bij ons uitgangspunt, het piazza Garibaldi komen, waar u vele terrassen vindt waar u kunt uitrusten van de wandeling.

Links: Beeld voor de zijdewerksters

Rechts: De boulevard

Fontein op het piazza Garibaldi

Als u van het plein de drukke via 4 Novembre inloopt, richting Como, dan passeert u het Grand Hotel Menaggio. Ernaast lag vroeger de Albergo Stazione, want op de plaats van het huidige tankstation lag vroeger het station van de trein naar Porlezza. Nog iets verder is links de aanlegsteiger van de ponten over het meer.

Vrijwel aan het eind van Menaggio ligt aan de rechterkant de jeugdherberg “La Primula”. Hier begint het voetpad “La Brughiera” dat naar het buurtschap Sonenga loopt en vervolgens, links aanhoudend la Crocetta. Ook is het mogelijk het traject van de vroegere spoorlijn te volgen en na oversteken van de autoweg een voetpad te nemen dat onder de “Senior Club” doorgaat tot het buurtschap “Pisarota”. Door weilanden, over bruggen en viaducten van de spoorlijn loopt het pad tenslotte dood bij een tunnel die is dichtgemetseld.

Bij de jeugdherberg vinden we ook een parkeerplaats vanwaar we naar het meer kunnen lopen. Op dit punt, waar een kapel staat gewijd aan S. Antonio, heeft Winston Churchill verscheidene schilderijen gemaakt tijdens zijn verblijf aan het meer in september 1945.[§]

Nog iets verderop ligt Villa Evelyn, gebouwd in 1880 door Otto de Neufville, de schoonvader van Evelyn Mylius, die de fontein schonk die nu op het piazza Vittorio Emanuele II staat.

De parochiekerk van S. Stefano

De S. Stefano was al vanaf het moment dat Menaggio capopieve werd de parochiekerk. Paus Urbanus II gaf haar in 1095 privileges die nog steeds gelden en hij benoemde persoonlijk de aartspriester Menegaldo Castelli. De kerk die de apsis aan de oostkant had, lag aan de Via Regina, iets achter de huidige kerk, die in de 17^e eeuw werd gebouwd. Het schip en het gewelf werden tussen 1836 en '63 beschilderd door de Sueglia, terwijl Luigi Tagliaferri in 1899 de apsis beschilderde met fresco's van het *Martelaarschap van S. Stefano*.

De kapel van de Madonna van het Rozenkruis, op de kop van het linker schip, is gedecoreerd met prachtig stucwerk* en fresco's die de *Heiligen Caterina en Domenico* uitbeelden. Ook de kapel van het Heilig Hart, aan de kop van het rechter schip, bevat schitterend stucwerk*, afkomstig uit dezelfde werkplaats. Van de zijkapellen is vooral de tweede rechts, gewijd aan S. Michael Aartsengel, interessant. De kapel, die aan de familie Paoli behoorde, heeft een 17^e eeuws schilderij op het marmeren altaar, waarop *S. Michael, S. Rocco en S. Sebastiaan* zijn afgebeeld.

[§] Zie Nieuwsbrief 3 (2009)- Het Verzet, deel 4

Ook het altaar in veelkleurig marmer in de eerste kapel rechts, daterend uit begin 18^e eeuw, is van een grote schoonheid. Er staat een beeld op van de *Madonna van de Zeven Smarten*. In de zijschepen staan vier mooie biechtstoelen met prachtig houtsnijwerk uit eind 17^e eeuw, misschien gemaakt door de houtsnijder Maggi, die ook het voorportaal bewerkte. Op de zuilen staan personen uit Menaggio en anderen afgebeeld. We zien o.a. paus Urbanus II, Castellino da Castello, geboren in 1491, die in Milaan de school van de “Christelijke doctrine” stichtte en P. Gabriele Malagrida, die onder het bewind van Pombal in 1761 de marteldood stierf in Lissabon. Dit martelaarschap is ook uitgebeeld op een fresco tegen het gewelf van het rechter schip. Op het deksel van de doopvont staan eveneens de namen van belangrijke personen uit Menaggio en van heiligen.

De klokkentoren uit 1860 werd gebouwd van het materiaal van de ingestorte toren van de doopkerk van S. Giovanni, maar al 22 jaar na de bouw moest de ui, die de bovenkant sierde, wegens instortingsgevaar worden gesloopt. De huidige werd in 1926 op de toren gezet.

De kerk van S. Marta

Het is niet bekend wanneer de kerk werd gebouwd, maar ze is zeker heel oud. De gevel werd in 1885 veranderd door de architect Bravi uit Menaggio. De kerk heeft slechts één schip met links een kapel. De 18e eeuwse uitbreiding in het gebied van de apsis is duidelijk zichtbaar. Op het 18e eeuwse marmeren altaar wordt een zeer aanbeden, zilveren crucifix bewaard, dat meegedragen wordt tijdens de processie op Goede Vrijdag. Het meest opvallend is het prachtige wijwatervat* bij de ingang. Het stamt uit de late middeleeuwen en toont vier vervlochten dolfijnen uitgehouwen op de stenen voet. Het oudste deel van de kerk is gedecoreerd met fresco's en stucwerk uit begin 18^e eeuw; bijzonder mooi is het monochrome medaillon boven de boog die de eerste beuk scheidt van de tweede en die de *Aanbidding van de Magiers** uitbeeldt. In het priesterkoor hangen vele schilderijen uit 1600-1700. In de eerste kapel links, versierd met fresco's en stucwerk, staat op het altaar het beeld van de *Onbevleete Ontvangenis*, links de *Flagellatie van Christus* en rechts de *Oratie van Jezus in de tuin van Getsemane*". In het priesterkoor hangen vele schilderijen: links een *Pietà met de heiligen Stefano en Marta* uit 1677, aan de voorzijde *S. Marta op de troon met de heiligen Johannes de Evangelist en Lorenzo*, waarschijnlijk uit de eerste helft van de 17e eeuw; het schilderij draagt de handtekening “Alovisio Grosso”. De achterwanden zijn versierd met een cyclus schilderijen die de *Doctoren van de Oosterse Kerk* uitbeelden. De ramen van het priesterkoor tonen *Passie scènes*.

De kerk van S. Carlo*

Voor de kerk ligt een pleintje met aan weerszijden oude muren die vroeger van het aangrenzende klooster waren. De kerk, die werd gebouwd in 1612-'14 opdracht van de edelman Cinzio Calvi werd gewijd aan S. Carlo Borromeo die toen juist heilig was verklaard (1612). Deze heilige had een nauwe band met Castellini del Castello, de geestelijke vader van de school voor de Christelijke Doctrine, op aanmoediging van Borromeo. In de kerk vinden we het graf van de familie Calvi. In de zijkapel rechts zien we een schildering uit 1625 van Giuseppe Vermiglio, die de *Pietà tussen heiligen en Donatoren*** weergeeft. De kapel links hangt een doek van dezelfde schilder dat de *Heiligen Fermo Agata en Apollonia*** uitbeeldt. Beide doeken worden op grote waarde geschat.

*Pietà in de kerk
van S. Carlo*

De kerk van S. Giusto

De kerk wordt al in 1562 genoemd in een pauselijke brief. Ze bevat kostbaar houtsnijwerk: op het hoofdaltaar een houten altaarstuk uit eind 1600 met de *Verkondigde Maagd*, in het houten onderstuk is de *Aanbidding van de Magiërs* uitgesneden, een werk van Giuseppe Radaelli uit Como uit 1688. Uit dezelfde periode een reeks houten beelden in de nissen van de kerk, welke de *Twaalf Apostelen** uitbeelden. Ze worden toegeschreven aan Antonio Pino uit Bellagio.

Dankbetuiging

Mevrouw M. Zuidwegt, van het I.A.T. Menaggio, dank ik hartelijk voor alle informatie en voor haar hulp bij mijn excursies in Menaggio en omgeving

Referenties

¹ Achtergrond informatie die ik gebruikte voor dit artikel is te vinden in:

- F. Cereghini, Menaggio – Guida alla cittadina e ai dintorni, Lyasis Edizioni 1998

- Guida della provincia di Como – Alpi Lepontine meridionali, Nodi Libri 1994

- Internetsite van de gemeente Menaggio: www.menaggio.com

² R. Metselaar, De Tre Pievi en het Valchiavenna, Eindhoven

³ Dat het een zeer vooraanstaande persoon was blijkt wel uit de vertaling: Het betreft het grafscrift dat Lucius Minicio Exorato, zoon van Lucius, van de stam Oufentina, flamine van keizer Vespasianus (lid 15-hoofdig priestercollege), militair tribuun (commandant van een infanterie legioen), quattuorviro (lid van een vierhoofdig bestuurscollege), duumviro (één van twee burgemeesters met zeer uitgebreide bevoegdheden), prefect van de smeden (legerfunctie, toezichthouder op werklieden), tweemaal praetor en consul (rechter en consul, een consul is één van de twee hoogste magistraten). Pontefice (lid van het hoogste priestercollege dat toezicht hield op de rituelen van de staatsgodsdienst), bij zijn leven liet maken voor zichzelf, zijn echtgenote Gemina Prisca, dochter van Caius, en voor zijn dochter Minicia Bisia.